

ระบบแผนผังปรางค์ประธานและปีกปรางค์วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ลพบุรี

Plan of the Main Prang And Lateral Prang

in Wat Phra Sri Rattana Mahatat of Lopburi

อาจารย์กวิฏ ตั้งจรัสวงศ์¹

Kawit Tangcharatwong

บทคัดย่อ

ปรางค์ประธานวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ลพบุรี เป็นปรางค์ที่มีอายุในสมัยลพบุรี หรือราวพุทธศตวรรษที่ 19 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ยานาจักรเขมรเสื่อมอำนาจลงและก่อนจะมีการสถาปนาอาณาจักรอยุธยาขึ้นมาเป็นราชธานี ทำให้ลักษณะงานศิลปกรรมยังคงมีความใกล้เคียงกับศิลปะเขมรอยู่มาก โดยองค์ปรางค์ประธานนี้ได้รับการบูรณปฏิสังขรณ์มาโดยตลอด เนื่องจากถือเป็นมหาธาตุสำคัญประจำเมืองลพบุรี จากความสำคัญนี้เองนำไปสู่ที่มาของการศึกษาระบบแผนผังของปรางค์ประธานในระยะแรกสร้าง ว่ามีลักษณะและความสัมพันธ์กับกลุ่มเมืองใดบ้าง ด้วยเหตุที่รูปแบบงานสถาปัตยกรรมของปรางค์ประธาน มีมุขต่อยื่นออกมาด้านหน้าแบบตรีมุข องค์ปรางค์ตั้งอยู่บนฐานบัวลูกฟักซ้อนลดหลั่นกัน 3 ชั้น รวมทั้งการสร้างปีกปรางค์ชนาบข้างปรางค์ประธาน ซึ่งเป็นรูปแบบที่ไม่เคยปรากฏมาก่อนในเมืองลพบุรี โดยจากการศึกษาทำให้ทราบว่าลักษณะแผนผังของปรางค์ประธานที่มีตรีมุขนี้เป็นรูปแบบที่เกิดขึ้นเป็นครั้งแรกและคงเป็นการลดรูปมาจากปราสาทประธานในศิลปะเขมรของกลุ่มปราสาทที่มีอันตรालะและมณฑปยื่นออกมาด้านหน้าอย่างเช่นที่ ปราสาทพิมาย จังหวัดนครราชสีมา หากแต่มีการเพิ่มฐานให้มากขึ้นกว่า นอกจากนี้เมื่อสังเกตร่องรอยการสร้างปีกปรางค์ที่ใช้อิฐเป็นวัสดุซึ่งแตกต่างกับปรางค์ประธานที่ใช้ศิลาแลงก่อพบว่าปีกปรางค์เป็นงานก่อสร้างภายหลังจากที่สร้างปรางค์ประธานเสร็จเรียบร้อยแล้ว โดยน่าจะสร้างขึ้นไล่เลี่ยกันและน่าจะมีรูปแบบเช่นเดียวกับปรางค์หมายเลข 16ค ที่ตั้งอยู่ด้านนอกกระเบื้องบงคดชั้นใน ซึ่งกำหนดได้ในราวพุทธศตวรรษที่ 19 หรือก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยา

คำสำคัญ: 1.วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ลพบุรี. 2.ปรางค์. 3.ปีกปรางค์. 4.ลพบุรี.

¹ อาจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

Abstract

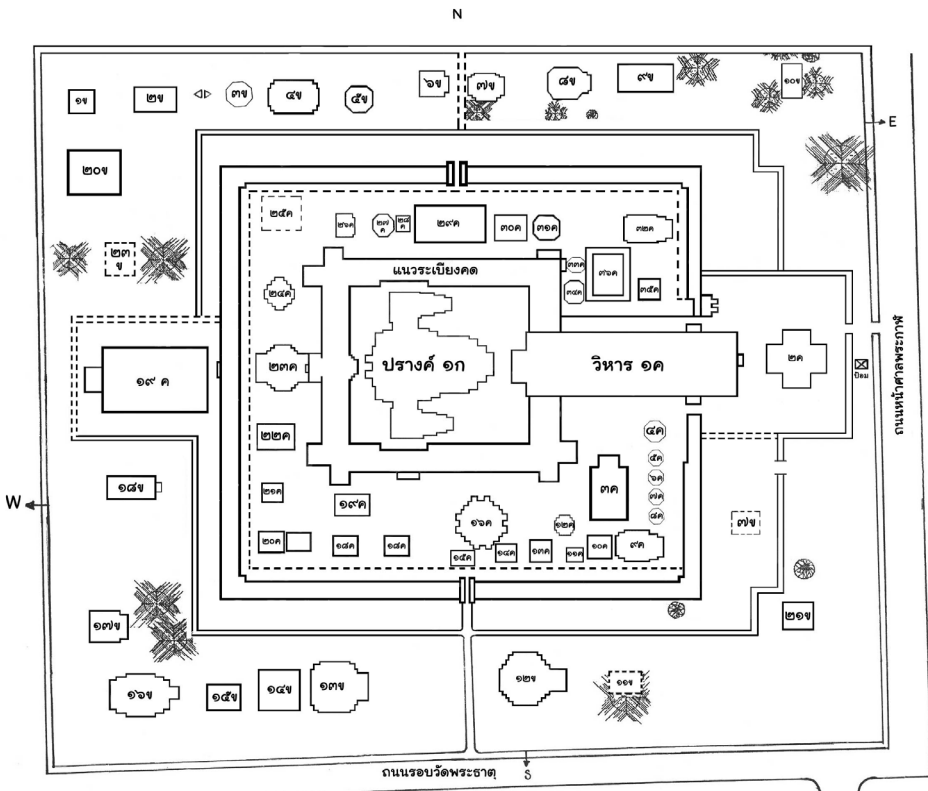
The main prang of Wat Phra Sri Rattana Mahathat in Lopburi was constructed in the 14th century A.D. of the Lopburi Period. During this era, the Khmer Empire was declining in power and the Ayutthaya empire did not rise to power yet. This made the art style of this prang strongly similar to that of Khmer art. Being the most important stupa of Lopburi, the principal prang was renovated continuously. Due to all of these significances, the author would like to study what the main prang's original plan was derived from.

The main prang has three porches on the front, left and right sides; it was located on a three-tiered lotus base with a large fillet; it has a prang on its both lateral sides. These mentioned features had not occurred in Lopburi before. From the study, it is found that the central prang with three porches was probably developed from the plan of Khmer main tower which has Antarla and Mandapa in the front. However, the former's bases were increased in number. Furthermore, the lateral prangs were made of brick while the main prang was made of laterite. It can be noticed that the lateral prangs were constructed shortly after finishing the project of the main prang. Their styles were presumably similar to the prang No.16C which was located outside the inner gallery and was dated to the 14th century or before the establishment of the Ayutthaya empire.

Keywords: 1. Wat Phra Sri Rattana Mahathat Lopburi. 2.Prang. 3.Lateral Prang. 4. Lopburi.

วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ลพบุรี เป็นวัดที่ปรากฏหลักฐานว่าสร้างขึ้นมาแล้วตั้งแต่วัฒนธรรมเขมรเข้ามามีอิทธิพลในเมืองลพบุรี และภายหลังจากวัฒนธรรมเขมรเสื่อมอำนาจลงในราวพุทธศตวรรษที่ 18 เมืองลพบุรียังคงมีสถานะเป็นเมืองสำคัญอยู่ ดังจะเห็นได้จากการสร้างปรางค์ประธานขึ้นในสมัยลพบุรี (พุทธศตวรรษที่ 18-19) จนกระทั่งสมัยอยุธยา วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ลพบุรี ยังคงมีความสำคัญอย่างมาก และน่าจะกลายเป็นมหาธาตุของเมืองลพบุรีในสมัยอยุธยาด้วย

แผนผังของวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ลพบุรี ประกอบด้วย ปรางค์ประธานที่เป็นปรางค์ 3 หลัง เรียงต่อกันในแนวเหนือ-ใต้ ตั้งอยู่บนฐานเดียวกัน โดยปรางค์ที่ขนาดข้ง ปรางค์ประธานทั้งสองหลังเรียกว่า “ปึกปรางค์” ที่ปรางค์ประธานมีมุขยื่นออกไปทางด้านทิศตะวันออกซึ่งทำทางเข้าออก 3 ทาง เรียกว่า “ตรีมุข” ปรางค์ประธานล้อมรอบด้วยระเบียงคดซ้อนกัน 2 ชั้น พื้นที่ระหว่างระเบียงคดชั้นในกับชั้นนอกและด้านนอกของระเบียงคดชั้นนอกมีการสร้างเจดีย์หลากหลายรูปแบบอยู่เป็นจำนวนมาก (ภาพที่ 1)

ภาพที่ 1 แผนผังของวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ลพบุรี

สำหรับประเด็นที่จะศึกษาในครั้งนี้มุ่งเน้นถึงลักษณะของระบบแผนผังกลุ่มปราสาทประธานและปีกปราสาทเป็นหลัก เพื่อตอบคำถามถึงที่มาที่ไปของปราสาทประธานกับปีกปราสาทวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ลพบุรี

รูปแบบแผนผังของปราสาทประธาน วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ลพบุรี รูปแบบของปราสาทประธานมีองค์ประกอบทั่วไปใกล้เคียงกับปราสาทในวัฒนธรรมเขมรแต่ได้มีการปรับเปลี่ยนรูปแบบบางประการจนรูปร่างแตกต่างไป (ภาพที่ 2) โดยมีองค์ประกอบดังนี้คือ

ภาพที่ 2 ปราสาทประธานวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ลพบุรี

ส่วนฐาน ชั้นล่างสุดเป็นฐานเขียง ถัดขึ้นมาเป็นฐานบัวลูกฟักซ้อนลดหลั่นกัน 3 ชั้น ขนาดของแถบลูกฟักมีขนาดใหญ่เกือบเต็มท้องไม้ รองรับส่วนเรือนธาตุ

ส่วนกลางหรือส่วนเรือนธาตุ มีห้องครรภคฤหะ ซึ่งเป็นห้องสำหรับประดิษฐานรูปเคารพสำคัญประจำศาสนสถาน มีแผนผังแบบเพ็ญมุม โดยที่มุมประธานจะมีขนาดใหญ่กว่ามุมประกอบอย่างมาก อันเป็นลักษณะที่ใกล้เคียงกับปราสาทเขมรทางด้านหน้าหรือด้านทิศตะวันออกมีห้องหรือมุขยื่นออกมา ทำทางเข้า-ออกไว้ 3 ทาง เรียกว่า “ตรีมุข”

ส่วนบน เป็นเรือนชั้นซ้อนตามระเบียบของปราสาทเขมร ที่ซ้อนกันจำนวน 5 ชั้น อันเป็นสัญลักษณ์แสดงความเป็นปราสาทหรือเรือนฐานันดรสูง แต่มีวิวัฒนาการยืดยาวขึ้นกว่าปราสาทเขมรที่นิยมเป็นทรงพุ่มเตี้ยและป้อม ทั้งนี้เกิดจากการขยายเรือนธาตุให้สูงขึ้นและหลังคาชั้นซ้อนแต่ละชั้นขยายส่วนสูงขึ้นตาม จนทำให้มีลักษณะคล้ายฟักข้าวโพด ที่กลางด้านของแต่ละชั้นหลังคามีช่องวิมานหรือช่องประตูที่มีลักษณะเดียวกันกับเรือนธาตุ ส่วนที่มุมประดับด้วยนาคปัก กลีบขนุน ซึ่งยังคงรักษาระเบียงใกล้เคียงกับปราสาทเขมรอยู่ แต่รูปแบบส่วนชั้นหลังคาที่ปรากฏในปัจจุบันนี้ก็ผ่านการบูรณะมาแล้วหลายครั้ง

จากการศึกษาที่ผ่านมา มีการกำหนดอายุของปราสาทประธาน วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ลพบุรี ไว้หลายแนวความคิด โดยแนวความคิดที่มักได้รับการอ้างถึงเสมอจนมาถึงปัจจุบัน ได้แก่ ข้อคิดเห็นของศาสตราจารย์ฌอง บวสเซอลิเยร์ (Jean Boisselier) ที่ได้เสนอว่าทรวดทรงของปราสาทที่มีวิวัฒนาการสูงขึ้นและลดลาลายประดับที่พัฒนาไปจากศิลปะเขมร โดยได้ใช้ข้อสันนิษฐานทางประวัติศาสตร์ ซึ่งเชื่อว่าช่วงระยะเวลาดังกล่าว ภายหลังจากเขมรหมดอำนาจไปจากเมืองลพบุรี ที่เมืองลพบุรีเองน่าจะมีฐานะเทียบเท่าอาณาจักร หรือมีพระมหากษัตริย์ทรงปกครองเอง เพราะมีเอกสารจีนที่กล่าวถึงเมืองลพบุรีว่าได้ส่งคณะทูตไปยังจีนอย่างน้อย 3 ครั้ง ระหว่างปี พ.ศ.1832-1842 จึงกำหนดอายุปราสาทวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ว่าไม่เกินไปกว่ากลางพุทธศตวรรษที่ 18 หรือก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยาประมาณ 100 ปี และควรจัดเป็นปราสาทองค์แรกอย่างแท้จริง (สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า, 2508 : 37), (กองโบราณคดี, 2526 : 45)

นักวิชาการอีกท่านหนึ่งที่ได้ทำการศึกษา คือ ศาสตราจารย์ ดร. วูดวาร์ด (Woodward H.W. Jr.) ซึ่งได้วิเคราะห์รูปแบบศิลปกรรม โดยได้เสนอประเด็นสำคัญ ได้แก่ วิวัฒนาการของแผนผังที่เป็นปราสาทแบบมีปีกปราสาท เทียบได้กับพระพิมพ์แบบเขมรที่มีการสร้างปราสาท 3 หลัง รวมทั้งวิวัฒนาการของรูปแบบปราสาทสืบทอดมาจากเขมร โดยเฉพาะมีความใกล้เคียงกับปราสาทพิมาย ประเด็นสำคัญที่เป็นตัวบ่งบอกถึงอายุสมัย ได้แก่ วิวัฒนาการของลวดลายปูนปั้น เช่น ลายกรวยเชิง ลายเพ็ญอุบะ แกวรูปหงส์ หากเป็นของเดิมน่าจะมีอายุไม่เกินปลายพุทธศตวรรษที่ 18 ต่อครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 19 ประกอบกับได้นำไปเชื่อมโยงกับข้อมูลทางประวัติศาสตร์ที่กล่าวถึงละโว้ ได้ส่งคณะทูตไปยังจีน แสดงให้เห็นถึงเมืองลพบุรีมีอำนาจอย่างเด่นชัด ดังนั้นการกำหนดอายุพระปราสาท จึงน่าจะอยู่ในช่วงเวลาดังกล่าว เนื่องจากเมืองลพบุรีเองน่าจะมีทรัพยากรมากพอที่จะสร้างศาสนสถาน เช่น ปราสาทวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ลพบุรี (Woodward, 1975 : Chapter IV. P. 173, Chapter V. P. 15.)

ศาสตราจารย์เกียรติคุณ ดร.สันติ เล็กสุขุม ได้ทำการศึกษาลวดลายปูนปั้นที่ประดับอยู่บนองค์ปราสาท ประกอบกับลักษณะทางสถาปัตยกรรมของปราสาทประธาน พบว่ายังคงรักษาระเบียงงานศิลปกรรมแบบเขมรไว้มาก จึงน่าจะเป็นตัวสำคัญในการกำหนดอายุปราสาทว่าอยู่ระหว่างหลังวัฒนธรรมเขมรจนถึงก่อนที่จะไปเข้าสู่สมัยอยุธยาตอนต้น หรือสร้างขึ้นก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยาประมาณ 100 ปี (สันติ เล็กสุขุม, 2544 : 153)

อาจารย์สมิทธิ ศิริภัทร สันนิษฐานว่า ทั้งปราสาทที่วัดนครโกษาและปราสาทวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ลพบุรี มีอายุในราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 18 (สมิทธิ ศิริภัทร, 2514 : 26)

จากการศึกษาดังกล่าวข้างต้นจึงพอกำหนดอายุของปราสาทประธานวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ลพบุรี ว่าน่าจะมีอายุราวปลายพุทธศตวรรษที่ 18 - 19 หรือมีอายุก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีราว 100 ปี และน่าจะเป็นรูปแบบสถาปัตยกรรมที่สืบเนื่องรูปแบบต่อมาจากปราสาทในศิลปะเขมร ซึ่งเป็นวัฒนธรรมพื้นฐานที่เกิดขึ้นในเมืองลพบุรีมาก่อน

บทวิเคราะห์ว่าด้วยพัฒนาการทางด้านรูปแบบของปราสาทประธานที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ลพบุรี

ลักษณะของปราสาทประธานที่มีการก่อมูขออกมาด้านหน้านี้ย่อมแสดงให้เห็นถึงลักษณะที่สืบทอดมาจากปราสาทในวัฒนธรรมเขมร แต่ด้วยรูปแบบของมูขที่เป็นเอกลักษณ์ไม่ว่าจะเป็นการทำตรีมุขและช่องแสงที่อยู่ทางด้านหน้า อาจจะแสดงให้เห็นถึงแหล่งวัฒนธรรมที่เป็นแรงบันดาลใจ อันเกิดขึ้นจากความสัมพันธ์ระหว่างเมืองลพบุรีกับเมืองในแถบภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยหลังจากวัฒนธรรมเขมรเสื่อมอำนาจลงก็เป็นได้

นอกจากนี้ การสร้างปราสาทขนาดเล็กหรือปีกปราสาทที่ตั้งอยู่ขนานข้างปราสาทประธาน ได้ทำให้เราทราบว่าปีกปราสาทนั้นสร้างขึ้นเพิ่มเติมภายหลัง แต่ก็คงสร้างขึ้นในระยะเวลาไม่ห่างกันมากนัก โดยน่าจะสร้างขึ้นก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยาเช่นเดียวกัน ซึ่งต่อมานั้นได้ถือเป็นต้นแบบให้กับการสร้างปราสาท 3 หลัง ในสมัยอยุธยาตอนต้นด้วย (ดังจะได้กล่าวถึงต่อไป)

การสร้างมูขยื่นออกมาด้านหน้าของปราสาทประธาน

ปราสาทประธานที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ลพบุรี มีมูขยื่นออกมาด้านหน้าแตกต่างกับปีกปราสาทที่อยู่ขนานข้าง ลักษณะดังกล่าวอาจเป็นพัฒนาการที่เกิดขึ้นมาแล้วในเมืองพระนคร เช่น ปราสาททรม ศิลปะเกาะแกร์ ในเมืองเกาะแกร์ มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 15 องค์ปราสาทประธานจะมีทั้งห้องครรภคฤหะ อันตรालะ (ส่วนที่อยู่กลางระหว่างเรือนธาตุกับมณฑปที่มักเรียกกันว่ามูข) และมณฑป ต่อมาในราวพุทธศตวรรษที่ 16 รูปแบบดังกล่าวสืบเนื่องมายังปราสาทบันทายศรี (ภาพที่ 3) รวมทั้งศาสนสถานที่มีแผนผังมุ่งเข้าสู่ศูนย์กลางในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17 ด้วย โดยต่างก็นิยมออกแบบให้ปราสาทประธานมีอันตราละและมณฑป การที่ปราสาทประธานมีการเพิ่มส่วนของอันตราละและมณฑปเข้ามานี้ นอกจากจะมีประโยชน์ต่อการประกอบพิธีกรรมแล้ว ยังเหมือนกับเป็นการเน้นความสำคัญไปที่ปราสาทประธาน และคงเป็นความสัมพันธ์กันระหว่างระบบแผนผังที่เป็นแบบมุ่งหน้าเข้าสู่ปราสาทประธานกับตัวปราสาทประธานที่

อยู่ในผังสี่เหลี่ยมผืนผ้าเช่นเดียวกัน

ภาพที่ 3 ปราสาทประธานปราสาท
บันทายสรี
ประเทศกัมพูชา

ในดินแดนประเทศไทยพบว่าในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 – 17 ก็มีการรับรูปแบบการสร้างปราสาทมีทั้งห้องครรภคฤหะ อันตรालะ และมณฑป เช่นเดียวกัน แต่จะพบเฉพาะศาสนสถานที่มีขนาดใหญ่หรือเป็นศาสนสถานสำคัญของเมืองเท่านั้น ดังเช่น ปราสาทเมืองแขก ปราสาทพนมวัน ปราสาทพิมาย จังหวัดนครราชสีมา (ภาพที่ 4) ปราสาทพนมรุ้ง จังหวัดบุรีรัมย์ (ภาพที่ 5) गुกาสิงห์ จังหวัดร้อยเอ็ด ปราสาทตาเมือนธม จังหวัดสุรินทร์ เป็นต้น

ภาพที่ 4 ปราสาทประธานของ
ปราสาทพิมาย
อำเภอพิมาย
จังหวัดนครราชสีมา

ภาพที่ 5 ปราสาทประธานของ
ปราสาทพนมรุ้ง
อำเภอเฉลิมพระเกียรติ
จังหวัดบุรีรัมย์

ถึงกระนั้น การสร้างปราสาทประธานเช่นนี้ในศิลปะเขมรทั้งในประเทศกัมพูชาและไทยเองก็ได้มีการลดรูปให้เหลือเพียงมุขยื่นออกมาเท่านั้น โดยไม่มีการทำอันตรालะเชื่อมกับมณฑปด้านหน้า สำหรับในเขตประเทศไทย การสร้างกลุ่มปราสาท 3 หลังมักจะสร้างให้ปราสาทประธานมีมุขยื่นออกมาด้านหน้ามากกว่าที่มีอันตราละและมณฑปซึ่งดูเหมือนว่าจะนิยมในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 เป็นต้นมา มีทั้งที่เป็นปราสาทประธานหลังเดี่ยวและกลุ่มปราสาทประธานหลายหลัง หากเป็นกลุ่มปราสาทหลายหลัง ปราสาทประธานจะมีมุขยื่นออกมาเพียงหลังเดียวและมีขนาดใหญ่ที่สุด กลุ่มปราสาทดังกล่าวได้พบกระจายตัวในแถบภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยอยู่เป็นจำนวนมาก นิยมสร้างในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 และปรากฏต่อเนื่องมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ 18 ด้วย เช่น ปราสาทกู่เกษม อำเภอปักธงชัย จังหวัดนครราชสีมา (ภาพที่ 6) ปราสาทสระกำแพงใหญ่ อำเภออุทุมพรพิสัย ปราสาทกู่สมบูรณ อำเภอเมืองบึงบูรพ์ จังหวัดศรีสะเกษ (ภาพที่ 7) ปราสาทเมืองต่ำ อำเภอประโคนชัย ปราสาทกู่สวนแตง อำเภอบ้านใหม่ไชยพจน์ จังหวัดบุรีรัมย์ ปราสาทศรีเทพและปราสาทสองพี่น้อง เมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ ศาลตาผาแดง จังหวัดสุโขทัย (ภาพที่ 8) เป็นต้น

ภาพที่ 6 ปราสาทกู่เกษม
อำเภอปักธงชัย
จังหวัดนครราชสีมา

ภาพที่ 7 ปราสาทกุ้มสมบุรณ์
อำเภอเมืองบุรีรัมย์
จังหวัดศรีสะเกษ

ภาพที่ 8 ศาลตาผาแดง
จังหวัดสุโขทัย

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 ปราสาทประธานของกลุ่มศาสนสถานที่เราเรียกว่าศาสนสถานประจำโรงพยาบาลหรือโรคยศาลา (สุคนธาไลย) มีการทำมุขที่ปราสาทประธานด้วย เช่น กุฏิฤๅษีหนองบัวราย อำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์ (ภาพที่ 9) เป็นต้น

ภาพที่ 9 ปราสาทประธานของกุฏิฤๅษีหนองบัวราย
อำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์

จากลักษณะการทำมุขของปราสาทประธานที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ลพบุรี ที่ยื่นออกมาแบบนี้ มีซุ้มประตูเข้าออกมาที่เรียกว่า “ตรีมุข” บริเวณท้ายมุขที่ติดกับส่วนครรภคฤหะทำซุ้มหน้าบันขึ้นมา 1 ชั้นคล้ายมุขของครรภคฤหะที่ยื่นออกมาเชื่อมต่อกับมุขอย่างเช่นที่ปราสาทพิมาย (ภาพที่ 10) ด้านหน้าของมุขมีช่องแสงขนาดเล็กจำนวน 1 ช่อง ลักษณะดังกล่าวดูเหมือนว่าจะไม่เคยปรากฏมาก่อนในปราสาทเขมร แต่ก็อาจเป็นพัฒนาการจากการสืบเนื่องรูปแบบปราสาทที่มีอันตรालะและมณฑปมากกว่าการนำรูปแบบปราสาทที่มีมุขยื่นออกมาก็เป็นได้ โดยกลุ่มปราสาทที่มีมุขยื่นนั้น บริเวณผนังด้านข้างจะมีแต่ซุ้มหน้าต่าง โดยไม่มีการพบช่องประตูมาก่อน และหากสังเกตลักษณะมณฑปที่ผนังด้านข้างจะมีซุ้มประตูทางเข้าทั้งด้านหน้าและด้านข้าง ถัดขึ้นไปเป็นซุ้มลดซ้อนลดหลั่นกัน 2 ชั้น ไม่มีการทำปีกนก ที่เหนือชั้นลดบัวของเรือนธาตุมีการต่อผนังให้สูงขึ้นเหมือนกับมีเรือนธาตุซ้อนกัน 2 ชั้น พร้อมกับการสลักลายลดบัวและลายเฟืองอุบะอย่างชั้นเรือนธาตุ ก่อนจะถึงชั้นหลังคาด้านบน (ภาพที่ 11) รายละเอียดของลดลายที่ประดับทั้งลายบัวเชิงและบัววัดเกล้าที่ประดับส่วนบนและส่วนล่างของเรือนธาตุ (สันติ เล็กสุขุม, 2522 : 2-4) จากรูปแบบดังกล่าวต่างก็มีความคล้ายคลึงกับปราสาทพิมาย จังหวัดนครราชสีมา อย่างมาก (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2549 : 14-16) หากแต่ลดส่วนอันตราละออกไปและการลดซุ้มหน้าต่างด้านหน้าให้เป็นเพียงช่องแสงเท่านั้น นอกจากนี้ ยังเชื่อว่าปราสาทประธานที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ลพบุรี น่าจะมีความเกี่ยวข้องกับปราสาทศรีเทพและปราสาทสองพี่น้อง จังหวัดเพชรบูรณ์ อยู่บ้าง เนื่องจากระบบการสร้างฐานบัวลูกฟักซ้อนลดหลั่นกัน 3 ชั้น รองรับองค์ปราสาทด้านบน และปราสาทประธานมีมุขยื่นออกมาเหมือนกัน เดียวกัน จากข้อมูลดังกล่าวมาข้างต้นนี้จึงอาจกล่าวได้ว่ารูปแบบที่เกิดขึ้นคงเป็นการพัฒนาทางด้านรูปแบบของปราสาทประธานวัดพระศรีรัตนมหาธาตุที่เมืองลพบุรีเอง และอาจจะมีความเกี่ยวข้องกับเมืองพิมายและเมืองศรีเทพ

ภาพที่ 10 ส่วนมณฑปและอันตราละ
ที่ปราสาทประธาน
ของปราสาทพิมาย
จังหวัดนครราชสีมา

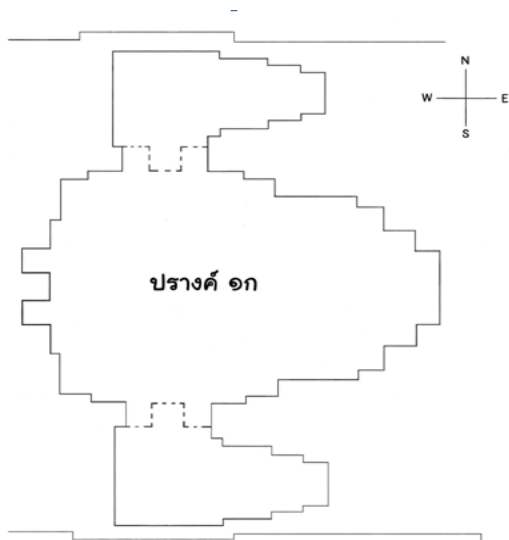

ภาพที่ 11 มุขของปราสาทประธาน
วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ลพบุรี

ปีกปราสาท / ข้อสันนิษฐานฐานปราสาทประธานสร้างขึ้นก่อนปีกปราสาท

รูปแบบแผนผังของปราสาทประธานที่ทางด้านทิศเหนือและใต้มีการสร้างปราสาทขนาดเล็กอีก 2 องค์ ตั้งขนานข้างอยู่ เรียกว่า “ปีกปราสาท” แต่สภาพในปัจจุบันไม่เหลือร่องรอยขององค์ปราสาทให้ศึกษาแล้ว เหลือเพียงแต่ส่วนฐานเท่านั้น ทำให้ปีกปราสาทยังคงเป็นปัญหาอยู่ว่าสร้างขึ้นในสมัยใด

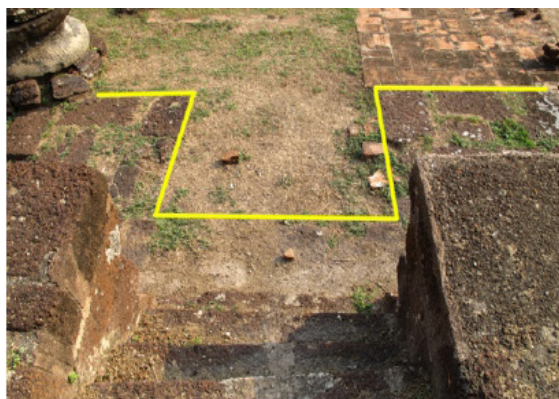
จากการศึกษาแผนผังของปราสาทประธาน พบว่าน่าจะมีการสร้างเพิ่มเติม และไม่ได้ออกแบบหรือก่อสร้างในครั้งเดียวกัน โดยเชื่อว่าในระยะแรกนั้นคงมีเฉพาะปราสาทประธานที่ตั้งอยู่บนฐานบัวลูกฟัก 3 ชั้น ล้อมรอบด้วยระเบียงคดเท่านั้น ส่วนปีกปราสาทคงเป็นการสร้างเพิ่มเติมในภายหลัง เนื่องจากหากสังเกตบริเวณรอยเชื่อมต่อด้านบนระหว่างฐานของปราสาทประธาน ตรงบันไดที่ฐานบัวลูกฟักชั้นล่างของปราสาทประธานกับฐานปีกปราสาททั้งด้านทิศเหนือและใต้ พบว่าแนวศิลาแลงฐานบัวลูกฟักชั้นล่างของปราสาทประธานด้านทิศเหนือและทิศใต้ มีร่องรอยการถูกปิดทับบันไดทางลงเดิมของปราสาทประธานจากการก่อฐานอิฐของปีกปราสาท (ชุมนุมศึกษาวัฒนธรรม-โบราณคดี, 2514 : 32-34), (กองโบราณคดี : 41) อันแสดงให้เห็นถึงงานที่สร้างต่างช่วงสมัยกัน (ภาพที่ 12, ภาพที่ 13, ภาพที่ 14) ซึ่งจากการศึกษาเทคนิคการสร้างฐานและการก่อสร้างปราสาทบริวารที่ตั้งอยู่ขนานข้างปราสาทประธานในศิลปะเขมรแล้ว พบว่าส่วนฐานชั้นล่างสุดที่มีหน้าที่รองรับปราสาทประธานและปราสาทบริวารจะไม่มี การก่อแนวบันไดเดิมของปราสาทประธานเอาไว้ แต่จะสร้างฐานที่เชื่อมเป็นแผ่นเดียวกันโดยตลอด

ภาพที่ 12 ภาพสมมุติฐานที่แสดงให้เห็นแนวบันไดทางขึ้น - ลง ของปราสาทประธานที่ถูกปิดทับด้วยฐานของปึกปราสาท

ภาพที่ 13 ร่องรอยช่องทางลงบันไดที่ฐานชั้นล่างสุดของปราสาทประธานทางด้านทิศเหนือ (มุมมองจากทางด้านบน)

ภาพที่ 14 ร่องรอยช่องทางลงบันไดที่ฐานชั้นล่างสุดของปราสาทประธานทางด้านทิศใต้ (มุมมองจากทางด้านบน)

นอกจากนี้ขนาดและสัดส่วนที่เล็กกว่าปราสาทประธานอย่างมาก ซึ่งแตกต่างจากปราสาทในศิลปะเขมรที่มีขนาดและสัดส่วนลดหลั่นใกล้เคียงกัน อาจแสดงให้เห็นถึงงานที่สร้างต่างสมัยกันก็เป็นได้ ยกเว้นแต่เทคนิควิธีการสร้างยังมีความใกล้เคียงกับศิลปะเขมรอยู่ ทั้งการก่ออิฐที่อิฐแต่ละก้อนจะแนบสนิทกัน ส่วนฐานมีการประดับแถบบัวลูกฟักขนาดใหญ่เกือบเต็มท้องไม้เช่นเดียวกับปราสาทประธาน ซึ่งต่างกับขนาดบัวลูกฟักในสมัยอยุธยาที่มีสัดส่วนและพัฒนาการเล็กลงเรื่อยๆ (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2549 : 14) ประกอบกับระบบแผนผังของปราสาทที่มีปีกปราสาทนี้คงเป็นต้นแบบให้กับปราสาทที่พบในช่วงสมัยอยุธยาตอนต้นและต้องเป็นปราสาทขนาดใหญ่เท่านั้น ดังเช่นที่วัดพุทไธสวรรย์ วัดพระราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เป็นต้น และจะหมดความสำคัญลงไปในราวพุทธศตวรรษที่ 20 เนื่องจากอาจสัมพันธ์กับในช่วงเวลาดังกล่าวที่มีการรับศาสนาพุทธแบบเถรวาทเข้ามา ซึ่งให้ความสำคัญกับพระพุทธเจ้าเพียงพระองค์เดียว แตกต่างกับการใช้งานของกลุ่มปราสาท 3 หลัง ที่สร้างขึ้นทั้งในศาสนาพราหมณ์และศาสนาพุทธในศิลปะเขมร (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2549 : 30) ที่มักมีรูปเคารพประดิษฐานรวมกันเป็นกลุ่ม ประกอบกับจากหลักฐานภาพถ่ายเก่าซึ่งยังคงปรากฏภาพปีกปราสาทด้านทิศเหนืออยู่ (ภาพที่ 15) หากนำมาเปรียบเทียบกับรูปแบบปราสาทหมายเลข 16ค (ภาพที่ 16) ที่อยู่ทางด้านทิศใต้ของปราสาทประธานนอกระเบียงคดชั้นในแล้ว จะพบว่า มีลักษณะคล้ายคลึงกันอย่างมากอีกด้วย เช่น องค์ปราสาทอยู่ในผังเพิ่มมุม ระบบหลังคาชั้นซ้อนอยู่ในระบบเสาตั้งคานทับ ซึ่งถือได้ว่ายังคงมีอายุอยู่ในสมัยลพบุรีหรือก่อนสถาปนาอาณาจักรอยุธยา ด้วยเหตุที่จากการศึกษาลวดลายปูนปั้นที่ประดับบนปราสาทหมายเลข 16ค ดังเช่น ลายกลีบบัวที่ลวดลายมีปริมาตร ภายในแบ่งเป็น 3 ส่วน กรอบนอกทำเป็นลายกระหนกตัวเหงาซึ่งเป็นแบบลายที่นิยมในศิลปะเขมรมาก่อน ต่างกับลายกลีบบัวในสมัยอยุธยาตอนต้นที่กรอบนอกจะทำเป็นเพียงลายบังเท่านั้น (สันติ เล็กสุขุม, 2545 : 64-65)

ระดับพื้นดินภายในระเบียงคดชั้นในน่าจะมีการขุดลอกให้อยู่ระดับเดิมเมื่อครั้งแรกสร้างปราสาทประธานมาโดยตลอด ทำให้แม้จะมีการก่อสร้างปีกปราสาท หรือการปฏิสังขรณ์วิหารหลวงในชั้นหลัง ก็ยังคงมีระดับพื้นดินภายในระเบียงคดชั้นในเป็นหลัก ซึ่งจะแตกต่างกับระดับพื้นดินที่อยู่นอกระเบียงคดชั้นใน จะมีการถูกทับถมอยู่เสมอสังเกตได้จากระดับฐานสถาปัตยกรรมด้านนอกของระเบียงคดชั้นในบริเวณเจดีย์หมายเลข 16ค กับเจดีย์รายที่สร้างขึ้นในระยะเวลาต่อมา พบได้ว่าระดับฐานของเจดีย์หมายเลข 16ค น่าจะถูกชั้นดินทับถมลึกมากกว่าระดับฐานของเจดีย์รายสมัยหลังองค์อื่นๆ ซึ่งสร้างบนระดับพื้นดินที่ถูกทับถมมาก่อนแล้ว โดยไม่ได้ขุดลอกให้อยู่ในระดับเดิมเมื่อครั้งแรกสร้าง

ภาพที่ 15 ภาพถ่ายเก่าจากทิศตะวันตกเฉียงเหนือ
ราวปลายปี พ.ศ.2460-ต้นปีพ.ศ.2470
ซึ่งยังคงเหลือให้เห็นลักษณะ
ปรางค์ทางด้านทิศเหนืออยู่
(ที่มา : สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ)

ภาพที่ 16 ภาพปรางค์หมายเลข 16ค

บริเวณรอยต่อที่ฐานแสดงให้เห็นว่าแต่เดิมปรางค์วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดลพบุรี ไม่มีการทำปีกปรางค์มาก่อน ถึงแม้ระบบการก่ออิฐจะมีความใกล้เคียงกับวัฒนธรรมเขมร แต่ก็ไม่ใช่วิธีการก่อสร้างในสมัยอยุธยา (เป็นเพชร สาดราวหะ, 2534 : 454) อย่างเช่นส่วนฐานเฉียงที่รองรับฐานบัวลูกฟักของปรางค์ประธานวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ลพบุรี หากวัดระยะห่างจากฐานบัวลูกฟักออกมาถึงขอบฐานเฉียงแล้ว จะพบว่าฐานเฉียงของปรางค์ประธานจะมีระยะห่างมากกว่าฐานเฉียงของปีกปรางค์ ประกอบกับฐานบัวลูกฟักของปีกปรางค์ก็จะก่อทับอยู่บนฐานเฉียงของปรางค์ประธานด้วย (ภาพที่ 17, ภาพที่ 18) จึงสันนิษฐานในขั้นต้นได้ว่าปีกปรางค์หรือปรางค์ที่ตั้งอยู่บนขาปรางค์ประธานน่าจะก่อขึ้นภายหลังจากการสร้างปรางค์ประธานแล้ว

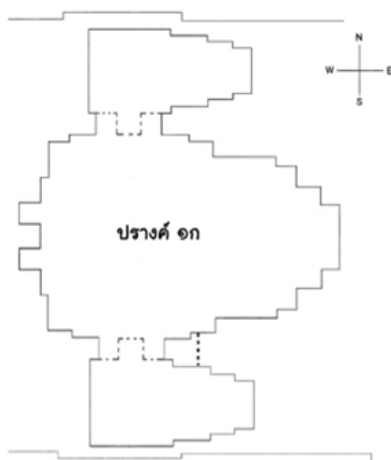

ภาพที่ 17 ระยะห่างจากฐานบัวลูกฟักออกมาถึงขอบฐานเฉียงของปรางค์ประธาน (ด้านขวามือ) กับปีกปรางค์องค์ทิศเหนือ (ด้านซ้ายมือ) ที่ปรางค์ประธานวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ลพบุรี (มุมมองจากด้านทิศตะวันตก)

ภาพที่ 18 รอยเชื่อมที่ส่วนฐานระหว่างปรางค์ประธานกับปีกปรางค์องค์ทิศใต้ที่ปรางค์ประธานวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ลพบุรี (มุมมองจากด้านทิศตะวันตก)

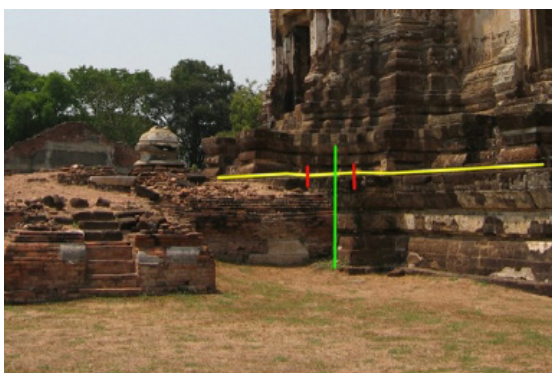
บริเวณส่วนเชื่อมต่อระหว่างปรางค์ประธานกับปีกปรางค์ทั้งสองด้านนั้น พบว่าแนวฐานของปีกปรางค์ที่มาเชื่อมกับปรางค์ประธาน อยู่ในตำแหน่งแตกต่างกัน โดยปีกปรางค์ด้านทิศเหนือจะใช้แนวฐานบันไดเดิมของปรางค์ประธานเป็นแนวฐานเชื่อมต่อ แต่ปีกปรางค์ด้านทิศใต้ได้ขยายแนวฐานเชื่อมต่อนี้ให้กว้างขึ้นจนทับฐานบันไดเดิมและมุมของปรางค์ประธานเข้าไปด้วย (ภาพที่ 19, ภาพที่ 20, ภาพที่ 21)

ภาพที่ 19 แผนผังรอยปะด้านทิศตะวันออกของปึกปรางค์องค์ทิศใต้ แสดงให้เห็นว่าแนวฐานของปึกปรางค์ฝั่งทิศเหนือกับทิศใต้ไม่เท่ากัน

ภาพที่ 20 แนวฐานของปรางค์ประธานที่เชื่อมต่อกับปึกปรางค์องค์ทิศเหนือ

ภาพที่ 21 แนวฐานของปรางค์ประธานที่เชื่อมต่อกับปึกปรางค์องค์ทิศใต้

ในประเด็นเรื่องการต่อเติมสถาปัตยกรรมที่เป็นประธานของศาสนสถานนั้น มีปรากฏมาก่อนแล้วที่ปราสาทสองพี่น้อง เมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ โดยส่วนฐานด้านล่างทางทิศตะวันออกของปราสาทประธานมีร่องรอยการก่อฐานทางเดินทับช่องบันไดเอาไว้ (ภาพที่ 22) ย่อมสะท้อนถึงศาสนสถาน สามารถปรับเปลี่ยนรูปแบบหรือเพิ่มเติมสิ่งก่อสร้างใหม่ ทำให้แผนผังเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมได้

ภาพที่ 22 แนวทางเดินที่ก่อขึ้นใหม่
ทับช่องบันไดของปราสาท
ประธานเอาไว้ที่ปราสาทสองพี่น้อง
เมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์

ข้อสันนิษฐานที่มาของการสร้างปราสาท 3 หลัง บนฐานเดียวกัน

หลังจากที่สร้างปราสาทประธานวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ลพบุรี ขึ้นมาแล้ว ก็ได้สร้างปราสาทบริวารทางด้านทิศเหนือและใต้ขนานข้างละหนึ่งองค์ หรือที่เรียกว่า ปีกปราสาท ทำให้ระบบแผนผังเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม โดยที่มาที่ไปของรูปแบบปราสาทหรือปราสาท 3 หลัง อยู่บนฐานเดียวกันนี้ มีปรากฏมาก่อนแล้วกับปราสาทในวัฒนธรรมเขมร ทั้งที่พบในเขตประเทศกัมพูชาเองก็ดี และในประเทศไทยเองก็ดี โดยจะสร้างให้ปราสาทประธานตรงกลางมีขนาดใหญ่ที่สุด ดังเช่นที่ ปราสาทพนมบก และปราสาทพนมกรอม (ภาพที่ 23) ที่สร้างขึ้นในสมัยพระเจ้าโยศวรมันที่ 1 ราวครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 15 (สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า, 2547 (1) : 183) ปราสาทองค์กลางมีขนาดใหญ่ที่สุด

เมื่อเทียบกับปราสาทอีก 2 หลัง ซึ่งตั้งอยู่ขนานข้าง สันนิษฐานว่าการสร้างกลุ่มปราสาท 3 หลังนี้ อาจจะสร้างขึ้นในศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศวินิกาย (Rooney, 2000 : 255) และ ถวายแต่ตรีมูรติก็เป็นได้ เนื่องจากที่ปราสาทพนมบก มีการพบเศียรของพระศิวะ พระวิษณุ และพระพรหม โดยปราสาทองค์กลางคงเป็นที่ประดิษฐานพระศิวะ ปราสาท องค์ทิศเหนือประดิษฐานพระวิษณุ และปราสาทองค์ทิศใต้ประดิษฐานพระพรหม ลักษณะ ดังกล่าวปรากฏที่เทวาลัยปริมะนัม หรือโลโรจงกรัง ในศิลปะชวาภาคกลาง มีอายุราว ต้นพุทธศตวรรษที่ 15 ด้วย (สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า, 2543 : 163) นอกจากนี้ ต่อมาในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 15 ก็ยังพบหลักฐานว่าศาสนสถานเนื่องในศาสนา พุทธ นิคมหายาน เองก็มีการสร้างกลุ่มปราสาท 3 หลัง ด้วย เช่น ปราสาทบัตขุม สร้างขึ้นในสมัยพระเจ้าราชนทรวรมันที่ 2 (Rooney, 2006 : 286) (ภาพที่ 24) แต่ก็ ไม่อาจทราบได้ว่าสร้างขึ้นตามคติความเชื่อใดหรือประดิษฐานรูปเคารพใดกัน จากข้อมูล ดังกล่าวทำให้เราสามารถทราบเพียงเบื้องต้นว่า การสร้างปราสาท 3 หลังบนฐาน เดียวกันในวัฒนธรรมเขมรมีการสร้างทั้งในศาสนสถานของศาสนาพราหมณ์และศาสนา พุทธอาจจะด้วยเหตุที่ผู้ออกแบบการก่อสร้างหรือนายช่างผู้สร้างปราสาททั้งในศาสนา พราหมณ์และพุทธเป็นคนกลุ่มเดียวกัน

ภาพที่ 23 ปราสาทพนมกรอม
ประเทศกัมพูชา

ภาพที่ 24 ปราสาทบัตขุม

ประเด็นสำคัญที่มักมีการอ้างถึงคือการสร้างปราสาท 3 หลัง ในศาสนาพุทธนั้น ก็คือ พระปรางค์สามยอด จังหวัดลพบุรี จัดอยู่ในศิลปะแบบบายน ราวพุทธศตวรรษที่ 18 (ภาพที่ 25) น่าจะสร้างขึ้นในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ซึ่งมีนักวิชาการสันนิษฐานไว้ว่าศาสนสถานแห่งนี้คงสร้างขึ้นเนื่องในศาสนาพุทธ นิกายมหายาน ตามคติรัตนตรัยมหายาน โดยปราสาทองค์กลางน่าจะเคยเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปนาคปรก ส่วนปรางค์ทางทิศใต้ประดิษฐานพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร และปรางค์ทางด้านทิศเหนือประดิษฐานรูปนางปรัชญาปารมิตา (สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า, 2547 (2) : 27) ตามกลุ่มรูปเคารพบนพระพิมพ์สมัยลพบุรี ที่มักทำเป็นรูปเคารพ 3 องค์ ในคติรัตนตรัยมหายาน ประทับอยู่ภายในปราสาท 3 หลัง (สันติ เล็กสุขุม, 2544 : 75) หากแต่ก็ไม่ใช่เป็นที่แน่ชัดว่าพระปรางค์สามยอดจะสร้างขึ้นตามคติดังกล่าวหรือไม่เพราะไม่มีหลักฐานการพบรูปเคารพทั้งสามองค์ประดิษฐานอยู่ร่วมกันมาก่อน สำหรับการเปลี่ยนแปลงรูปแบบของปรางค์ประธานวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ลพบุรี จากการมีปรางค์ประธานเพียงหลังเดียวให้เป็นกลุ่มปรางค์ 3 หลังนี้ ก็คงอาจได้รับแรงบันดาลใจทางด้านรูปแบบมาจากพระปรางค์สามยอด รวมทั้งปรางค์แขกซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นกลุ่มปราสาท 3 หลังในเมืองลพบุรีและอยู่ใกล้กับวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ลพบุรี ทั้งสิ้น หรืออาจจะสร้างขึ้นเพิ่มเติมเพื่อรองรับรูปเคารพในคติรัตนตรัยมหายานซึ่งเป็นการเชื่อดั้งเดิมที่พบมาก่อนในเมืองลพบุรี แต่ถึงกระนั้นก็ไม่อาจทราบแน่ชัดว่าสร้างขึ้นโดยวัตถุประสงค์หรือตามคติใดกันแน่ เพราะจากรูปแบบของปรางค์ประธานมีความใกล้เคียงกับปราสาทพินายซึ่งไม่มีปราสาทขนาดเล็กเช่นนี้ คงต้องรอการค้นพบหลักฐานเพิ่มเติมในอนาคตต่อไป

ภาพที่ 25 พระปรางค์สามยอด
จังหวัดลพบุรี

สรุป

จากการศึกษาแผนผังและรูปแบบทางสถาปัตยกรรม ทำให้ทราบได้ว่าแต่เดิมนั้นรูปแบบของปรางค์ประธานคงมีเฉพาะปรางค์ประธานเพียงหลังเดียวล้อมรอบด้วยระเบียงคดเท่านั้น ลักษณะปรางค์ประธานเป็นปรางค์ที่มีมุขยื่นออกมาด้านหน้าพร้อม

กับการทำประตูเข้า-ออกที่ผนัง 3 ทาง หรือ ตรีมุข ซึ่งคงเป็นการลดรูปกลุ่มปราสาทที่มีอันตรายจะเชื่อมต่อกับมณฑป เช่นที่ปราสาทพิมาย จังหวัดนครราชสีมา ให้เหลือเพียงมณฑปเชื่อมต่อกับส่วนเรือนธาตุ รูปแบบดังกล่าวอาจแสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างเมืองพิมายกับเมืองลพบุรีที่ยังคงมีความสัมพันธ์กันอยู่หลังจากอาณาจักรเขมรเสื่อมอำนาจลงก็เป็นได้ เนื่องจากทั้งสองเมืองล้วนแล้วแต่มีประวัติศาสตร์อันยาวนานตั้งอยู่ในตำแหน่งที่สามารถเดินทางติดต่อกันได้อย่างสะดวก ตามที่พบหลักฐานมาแล้วตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ เรื่อยมาในสมัยวัฒนธรรมทวารวดี จนกระทั่งเข้าสู่สมัยวัฒนธรรมเขมร แต่เมืองลพบุรีคงไม่ได้ติดต่อเฉพาะแค่เมืองพิมายเท่านั้น หากมีความสัมพันธ์กับเมืองศรีเทพที่อยู่ทางตอนเหนือด้วย

ต่อมาจึงมีการสร้างปีกปราสาท โดยคงสร้างขึ้นอย่างช้าในคราวเดียวกับการสร้างเจดีย์หมายเลข 16ค และน่าจะสร้างขึ้นก่อนปราสาทประธานวัดพุทไธสวรรย์และวัดพระราม ในจังหวัดพระนครศรีอยุธยาด้วย เนื่องจากรูปแบบปราสาทประธานของทั้งสองวัดนี้ มีการออกแบบปีกปราสาทให้สร้างพร้อมกับปราสาทประธานและปีกปราสาทก็มีขนาดเล็กกว่าปราสาทประธานมาก ในขณะที่ปราสาทประธานวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ลพบุรีไม่ได้มีการออกแบบตำแหน่งของปีกปราสาทตั้งแต่แรกสร้าง ดังนั้นจึงอาจจะอนุมานได้ว่าปีกปราสาทที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ลพบุรี สร้างขึ้นในช่วงก่อนการสถาปนาอาณาจักรอยุธยา หรือในราวพุทธศตวรรษที่ 19 จากประเด็นในช่วงต้นจึงอาจกล่าวได้ว่า ปราสาทประธานวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ลพบุรี เปรียบเสมือนตัวแทนของการสืบต่องานศิลปกรรมเขมร ภายหลังจากที่เขมรหมดอำนาจไปจากดินแดนแถบนี้ อีกทั้งก็เป็นจุดเริ่มต้นคิดค้นลักษณะงานที่เป็นแบบแผนอย่างใหม่ของตัวเอง และเป็นต้นแบบสำคัญให้กับงานศิลปกรรมสมัยอยุธยาตอนต้นอย่างแท้จริง

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

- กองโบราณคดี กรมศิลปากร. (2526). รายงานเบื้องต้นการศึกษาและสำรวจโบราณสถานเมืองลพบุรี : เอกสารทางวิชาการ โครงการอนุรักษ์โบราณสถานลพบุรี. เอกสารสำเนา : กองโบราณคดี กรมศิลปากร.
- _____. รายงานเบื้องต้นการศึกษาและสำรวจโบราณสถานเมืองลพบุรี : เอกสารทางวิชาการ โครงการอนุรักษ์โบราณสถานลพบุรี. ม.ป.ท. : ม.ป.พ.
- ชุมนุมศึกษาวัฒนธรรม-โบราณคดี สโมสรศึกษามหาวิทยาลัยศิลปากร. (2514). “การศึกษาทางศิลปกรรม วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดลพบุรี” ใน นกศุล. พระนคร : โรงพิมพ์การศาสนา.
- ปิ่นเพชร สาตราวาหะ. (2534). การศึกษาพระปรางค์ในสมัยอยุธยาตอนต้นที่จังหวัดอยุธยา. วิทยานิพนธ์ ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ศักดิ์ชัย สายสิงห์. (2549). “พัฒนาการศิลปกรรมสมัยก่อนอยุธยาและสมัยอยุธยา (พุทธศตวรรษที่ 18-23)” จากโครงการลพบุรีศึกษาเชิงบูรณาการเพื่อพัฒนาการของสังคมและเศรษฐกิจไทย ในโครงการที่ 3 : พัฒนาการศิลปกรรมเมืองลพบุรี พุทธศตวรรษที่ 12-24 (เอกสารสำเนา). กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- สมิทธิ ศิริภักดิ์. (2514). วิวัฒนาการพระปรางค์. วิทยานิพนธ์ ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- สันติ เล็กสุขุม. (2545). กระหมวกในดินแดนไทย. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ.
- _____. (2544). ประวัติศาสตร์ศิลปะไทย (ฉบับย่อ) : การเริ่มต้นและการสืบเนื่องงานช่างในศาสนา. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ.
- _____. (2522). วิวัฒนาการของชั้นประดับลวดลายและลวดลายในสมัยอยุธยาตอนต้น. กรุงเทพฯ : อัมรินทร์การพิมพ์.
- สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. (2543). ประวัติศาสตร์ศิลปะประเทศไทยใกล้เคียง : อินเดี๋ยลังกา ชาว จาม ขอม พม่า ลาว. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : มติชน.
- _____. (2508). รายงานการสำรวจทางโบราณคดี. ศิลปากร. 9 (3). ทรงแปลจาก Jean Boisselier. Rapport de la Mission (24 Juillet- 28 Novembre 1964). Art Asiatique XII. 1965.
- _____. (2547) (1). ศิลปะขอม. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : บริษัท อัมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน).

_____. (2547) (2). **ศิลปะสมัยลพบุรี**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร.

ภาษาอังกฤษ

Dawn F. Rooney, (2000). **Angkor : an Introduction to the Temples**. Kowloon, Hong Kong : Odyssey.

_____. (2006). **Angkor : Cambodia's Wondrous Khmer Temples**. Hong Kong : Odyssey Books & Guides.

Woodward H.W.JR. (1975). **Studies in the Arts of Central Siam, 950-1350 A.D.** New York : Yale University.